

Bjørn Brænd

Reisende handverkere i Nord-Østerdalen

Røros kobberverk kom i gang for alvor ved midten av 1600-tallet. Da var Nord-Østerdalen og rørosdistriktet sparsomt bebygget. Med en rask vekst i gruvedriften og dermed folketallet, stod forsyningstjenesten som en av de viktigste oppgavene å løse for verkets ledelse.

Transport av mat fra Trøndelag var en viktig kanal inn til Røros. Men verket var etter hvert helt avhengig av både tilførsel av mat og mannskaper sørfra, fra kornbygdene i Gudbrandsdalen, på Hedemarken og Hadeland. Også administrativt for overfart til København og kontakt med bergstaden Kongsberg var en trygg og rask vei sørover av den største betydning.

Det store fjellområdet mellom Gudbrandsdalen og Østerdalen var en risikabel overgang vinterstid. Som et ledd i verkets tiltak for å bygge opp en sikker og rask transportvei mellom det sønnafjellske og det nordafjellske med Røros som sentrum, ble det i 1690-åra, på initiativ fra verket, etablert en bosetting ved det gamle vadet og den nye brua over Atna mellom Atnsjøen og Atnbrufossen.

Være de reisende til hjelp

Fra før stod det en ljørbu ved det gamle

vadet, trolig etablert som en følge av Kong Øysteins tiltak med å bygge buer ved fjellovergangene mellom landsdelene. Men med den sterkt økte trafikken gjennom Atnadalen var det for dårlig, usikkert og uskikket som kvarter. Det trengtes et bedre tilbud der reisende kunne få gode staller og fôr for hestene, overnatting med mat og hjelp med nødvendige reparasjoner av utstyr.

For Rørosverket var løsningen en fast bosetting med forpliktelser til å være reisende til hjelp. Med Røros kobberverk i ryggen ble de fem første gårdene i Atnelien etablert i 1695.

Røros – et kraftsentrum i fjellregionen

Røros ble et sentrum for ny næringsvirksomhet. Der samlet den store næringstrafikken seg med tusenvis av hestebesøk i løpet av et år. For en hestedoktor som Carl Johansen Rosenberg var dermed Røros et naturlig sted å etablere seg når han i voksen alder måtte stå på egne ben.

Carl Johansen Rosenberg

Carl var av reisende slekt og drev som andre av sitt folk som en allsidig mangesyler. Han hadde imidlertid en ferdig-

Den gamle spillemannen

het som musiker som ingen andre. Dette var mens det å drive som musiker var en privilegert rettighet, så for Carls del var trolig Røros alene for begrensede for denne del av hans næringsvirksomhet. Musikk var på samme måte som hestedoktorkunnskap og spesielle handverksprodukter egnet for ulike markeder som lå langs ferdsselsveiene.

Carl Johansen Rosenberg var kjent som "Karl-Fant" og levde ca. 1775 – ca. 1855. Han var en nyskapende musiker – en virtuos og improviserende felespiller – som spilte for sitt publikum, i sin tid. Ungdommen strømmet til fordi han formidlet siste nytt fra byene, han spilte fengende og det var muntert rundt ham. Han kan regnes blant de fremst i vår musikkhistorie.

Carl reiste fra bygd til bygd gjennom

store deler av Norge og i Sverige med sin familie, og skapte selv dansekvelder der han kom. På reiser mellom Gudbrandsdalen og Trøndelag var de bl.a. i Sollia, på Enden, Vollum og Uti – overnattingssteder ved Rørosveien. Det berettes at "Karl-Fant" var lærer for Fel-Jakup (1821-1876, Skjåk) og at han inspirerte Ivar Bråtå (1827-1916, Lalm), to viktige bygdespillmenn i Gudbrandsdalen som førte musikken hans videre. På Lærdalsmarkedet i 1850 skaffet Ola Mosafinn (1828-1912, Voss) ei fele – og noen pæler med brennevin – i den skjelvende handa til Karl, da en aldrende mann. Men han var markedets fremste spillemann.

Mary Barthelemy har med boka "Spellmann på dromen" gjort et banebrytende arbeid med å finne sporene etter Karl Fant og dermed bli kjent med hans liv som reisende på 1800-tallets første halvdel. Det var for å hedre denne formidler av musikk til brede lag av folket, at det ble avduket en minnestein for ham under Fossedagene i Sollia 2013.

Hvorfor fokus på taterne?

I Sollia har vi alltid vært så få at vi ikke har hatt marked stort nok til at spesialister innenfor en rekke håndverk og tjenestegrener kunne bo og livnære seg i bygda, selv ikke som mangesylsere.

Solliværingene har helt siden bygda ble ryddet vært avhengig av håndverksprodukter og spesialtjenester utenfra. Slik har det vært i de fleste bygdene i Fjellregionen. Derfor har Sollia vært et godt marked, om enn lite, for de reisende håndverkerne som gjennom vintermånedene produserte varer som kunne selges fra håndkjerrer og vogner

Fra sin gard på Tynset startet Stor-Karl (Fredriksen) og kona Anna (Gustavsen) med datter Laura (Karlsen) sine salgs- og tjenesteytterreiser i Nord-Østerdalen. Privat foto.

sommerstid. Noen taterer var bofaste om vinteren, men markedet lå på de mange gardsbrukene og boligene langs veiene.

De store vintermarkedene var viktige for taterne, og særlig før i tida, mens det var skrale sommergeier, men gode og sterkt trafikkerte vinterveier. Da kunne varene bringes til markedene med hest og slede. Og de hadde faste steder for overnatting, blant annet i Solli.

Og nettopp ved Atnbrua var det et stort krysningspunkt for store taterslekter. I vår nære fortid, første halvdel av 1900-tallet, kom det følger fra fastboende taterer på Røros, Tolga, Tynset, Alvdal og Follidal på vei til sine markeder i Østerdalen, Gudbrandsdalen, Hedemarken og Toten med Hadeland og videre mot Romsdalen, Nord-Møre,

Sunndalen og Drivdalen. Fra Solør kom det store følger med hest og vogn. Ikke sjelden svingte de over fra Østerdalen til Gudbrandsdalen nettopp her – og ofte møttes slektene nordfra med slektene sørfra. De reisende håndverkerne fra Romsdalen og Møre hadde sine spesialiteter og førte varer til det lokale markedet i Solli - ofte kombinert med å ligge i leir ved Atnbrua mens det var farende fant fra de andre distriktene her samtidig. For trøndelagstaterne var turen over Ringebufjellet med stopp og overnatting ved Atnbrua en sørlig runde hvor de fikk med seg markedet i Nord-Gudbrandsdalen og Nord-Østerdalen foruten Drivdalen og Gauldalen. Da flammert leirbålene om kvelden, sang og musikk blandet seg med fossebruset.

Allerede før den faste bosettingen

var dette et sted hvor farende folk fant ly for natten. De reisende håndverkere, hestedoktorer og spillemenn av taterslekt har vært velsette gjester og gitt sitt verdifulle og viktige bidrag til utviklingen og driften av gårdene i Sollia gjennom hundreårene.

Liggesletta ved Atnbrua

Den idylliske sletta som taterne brukte som leirplass er en åpen gresslette ved elva – nå tenkes den tilbakeført fra å være beitemark. En minneplate over spillemannen Carl Johansen Rosenberg – Karl Fant - ble plassert her. Dette var én av hans leirplasser. Her har det bakover i tida stått mangt et gammelt hvitt spisstelt og skint i lysskjæret fra et bål i sommernatta.

Klargjøring før reisestart. Fra v: Emma (Johansen) og Marie (Karlsen Lauritsen). Privat foto.

Før i tida møttes de store slektene for å styrke samholdet og befeste taternes fellesskap som slekten var en viktig del av. Rosenbergene i Sør-Europa har visstnok fortsatt slike storsamlinger der

Fra en leirplass i Nord-Østerdalen. For anledningen ble det klippet hull i gjerdet inn til liggesletta ved Atnbrua for å invitere inn, og det ble invitert til å legge bort fordommer, feilinformasjon og uriktig kunnskap om den nære og gjensidige avhengigheten som var mellom reisende og fastboende. Privat foto.

musikken er en fellesnevner. Karl Fants etterkommere hadde sitt slektstreff i Sollia.

Sang, musikk og spilleglede

Laila Yrvum er etterkommer av Karl Fant og født på Tynset. Hun har tatt opp taternes musikktradisjon og formidler den gjennom sitt band, *Laila Yrvum-band*, som under Fossedagene bestod av Tom Steinar Lund, Leiv Solberg, Øystein Sandbukt og Einar Olav Larsen foruten Laila selv.

For å synliggjøre den viktige musikkarven fra leirbålenes tid hadde Laila invitert av sine spillemannsvener – og de kom i flokk og følge: Oline Bakkom, Lillebror Vasaasen, Bent Jacobsen, Mary Barthelemy, Olav Nyhus, Knut Lilleeggen, Gudlaug Blæsterdalen, Ingvild Blæsterdalen, Unni Ulltveit, Are Lysgård, Tor Erik Jenstad, Yngve Rekdal, Lars Otto Wollum og flere som bare

sluttet seg til det store orkesteret som fylte Fossehuset fredag kveld, de overdøvet Atnbrufossen under kulturprogrammet lørdag og satte de gamle tømmerveggene på lokalet Jomsborg i svingninger på konserten og dansespillingen lørdag kveld.

Dette ble et historisk tatertreff på sitt beste vokalt, og med gitarer, feler, trekkspill og fløyter. Når orkesteret på 18 avsluttet konserten med "Se min ild" og med fulltonende sang fra salens 150 struper, er det et crescendo som aldri kan gjentas. Vi hadde litt av den samme opplevelsen da programmet foran Fossehuset også ble avsluttet på denne måten. Engasjert allsang av over 50 publikummere er ikke hverdagskost i Sollia med sine drøyt 100 innbyggere. Det er også lenge siden her i fjellbygda at en taterjente som Laila sang duett med en 85 år gammel bassrøst som den fra røslige Johan M. Wallin.

Den immaterielle musikalske kulturarven ble tatt fram alt fredag kveld i det nye Fossehuset. Opprinnelig var tanken å ha fredagskonserten ved bålet og spisstellet ved Øverhølen, men doggfall, servering og lysten til å ta nyhuset i bruk vant over nostalgien. Det angrer ingen på. For maken til intimkonsert. Et par titalls musikere – mange kom som en overraskelse med instrument og spilleglede, andre var en del av LY-bandet og Lailas ventede venner fra de reisendes rekker.

La det være sagt med en gang, her er det skrevne bare en saklig fortelling om hva vi så og hørte av klassisk reper-toar. "Jag är en fattig flicka", med intro av Tom mot et LY-band i full kraft. "Ava kei" med bandet og Are, "Gjetergutten" med Laila og Marys fløyte. Så kraftfullt "I fjellenes dal" med bandet, så Tora acapella med Lillebror, "Kaffevisa" med Lillebror, så Lillebror og Oline før Leiv

Fra kulturprogrammet foran det nye Fossehuset. Ved mikrofonen Laila Yrvum og tateren Johan M. Wallin (85). Foto: Bjørn Brænd.

ga oss “Tysta natten”. For noen solopartier av Leiv, Tom og Øystein – strengene traff tømmerveggene og kom klangfulle tilbake. Jømsborg er et vidunderlig konsertlokale nesten uten glass og ingen betong. Mary og Bent og andre ”koper” løftet stemningen og applausen ytterligere.

Mollstemt og i dur, dypt alvor og lystige viser, solopartier på fløyte, gitar og fele så kraftfullt og rent at tårene våtet flere øyekroker, som “Ennu jag minns” med Leiv, Øystein og Einar Olav. Ellers bar bandet sin del av konserten med Laila selv i en innlevelse og utfoldelse som minst kan sammenlignes med hennes legendariske gjennombruddskonsert på Gol i 1999. Hun ga av hele seg!

“Et minne dypt i hjertet”, “Dikka dei”, “Fattigt sigenarebarn”, “Hør nå

min pike” acapella med Are, “Tapt Kärlek” og “Det var i fjor jag tjena dreng” avbrutt av Knut Lilleggen og trekkspilltrioen med Jularbovalser – også Jularbo var av Rosenbergslekten. Valsen etter Karl Fant mol seg inn i hjertet gjennom hele Fossehøgen – og mellom himmel og jord svevde en mektig kongeørn akkurat de minuttene det tok å avduke minneplaten over Carl Johansen Rosenberg og spille ham en vals på fløyte. I taternes øyne var det et tegn på at han overvåket det hele. Ettersom det verken kom lynild eller torden må vi regne med at det behaget ham like mye som det ga resten av publikum en enestående opplevelse for livet. Det er slik vi eldre også husker sang og musikk ved bålene i sommernettene.

Eksempler på handverks- og salgsvare vist på utstillingen *De reisende og sollarvingene*.
Foto: Bjørn Brænd.

Håndverksprodukter og handelsvarer
De reisende og solliværingene var tittelen på en temautstillingen som fikk æren av å innvie det nye Fossehuset, et museumsbygg ved Nasjonal turistveg Rondane - for øvrig sammen med deler av det som blir husets faste utstilling: *Fosseliv*.

Utstillingen viser håndverksprodukter utført av reisende håndverkere mens grusveiene, håndkjerra og hesteskysen i hovedsak var deres distribusjonskanal. Kundene var fastboende og publikum på markeder – også det for det meste fastboende. Gjenstandene var i det alt vesentlige fra Sollia eller av de samme reisende håndverkerne som solgte sine varer i Sollia. Ifølge utstillingsteksten viste utstillingen bare fragmenter fra et rikt gjenstandsmateriale av gjenstander i tekstil, tre, blikk og tråd, foruten typiske eksempler på innkjøpte handelsvarer og gjenstander som ur med behov av reparasjon.

Utstillingens fysiske gjenstander viste godt håndverk, formsans, allsidig kompetanse og evne til nyskaping. Like viktig er de reisende som budbringere mellom bygdene og opplevelsene av deres sang og musikk.

Kirkejubileum og forsoningsgudstjeneste
Sollia kirke var på én dag nær 275 år siden innvielsen i 1738. Kirken har en av landets rikeste og best bevarte barokkinteriører. Dekormalingen ble fullført i 1745 av den svenske reisende handverkeren Erich Wallin. En av etterkommerne, alvdalsfødte Johan M. Wallin, kom ens ærend fra Bergen for å minnes sin forfader og forestå utdelingen av årets hederspriser i musikk til taterartistene Laila Yrvum og Åge Alek-

Fungerende biskop Leif Jørn Hvidsten på prekestolen under jubileums- og forsoningsgudstjenesten i Sollia kirke. Dekormalingen ble ferdigstilt i 1745 av den svenske vandrende maleren Erich Wallin. Foto: Bjørn Brænd.

sandersen, begge etterkommere av Carl Rosenberg. I den forbindelse anskueliggjorde han samfunnets forsømmelser ved å kunne fortelle at han kun hadde to års skolegang, selv om familien da var fastboende i Vik i Sogn.

Jubileumsgudstjenesten søndag var samtidig en forsoningsgudstjeneste i forhold til taterne. De fleste var reisende håndverkere og tjenesteytere som hadde sine kunder hos fastboende langs ferdslsråkene og på markedene. Kirken stod ikke opp mot de kreftene som gjennom lange perioder av vår nære fortid aktivt arbeidet for å frata de

Kniv fra 1900. Knivskaft av leggben, horn i slira, holker av nysølv med trambulerte initialer. Vist på knivutstillingen under Fossedagene

reisende deres næringsveier, livsform, kulturelle identitet – og som søkte å splitte foreldrene fra sine barn. Det utgjør en svart del av vår historie som nå skal utredes av et eget utvalg oppnevnt av Den norske regjering. I 1998 fremsatte daværende kommunal- og regionalminister Ragnhild Queseth Haarstad en offisiell unnskyldning for de overgrepene som norske styresmakter har gjort seg skyldige i overfor taterne/romanifolket opp gjennom tidene. Også Den Norske Kirke har kommet med en offisiell unnskyldning til taterne. Den ble gjentatt av fungerende biskop Leif Jørn Hvidsten i Sollia.

Solliværingene har bakover i tiden fått gode skussmål for evnen til å ta i mot fremmede, sist gjennom flyktningmottakene. Men også i vår bygd har vi fordommer som bygger på manglende kunnskap og manglende vilje til å sette seg inn i minoritetsgruppens situasjon. Heller ikke vår kirke har bidratt til den nestekjærlighet som skal være mellom mennesker. Derfor ble kirkejubileet en anledning til å åpne dørene for gjensidig tilgivelse og forsoning. Felles kirkekaffe har rot i begge kulturer.

Om forfatteren

Bjørn Brænd, f. 1942 i Sollia. Har vært skogsarbeider. Realfagstudier ved Universitetet i Oslo, forlagsredaktør og forlegger siden 1967. Forfatter av lærebøker, Bygdebok for Sollia 1 – 3, samt flere bøker og artikler om lokalhistoriske emner. Mottatt Atnbrufossen vannbruksmuseums Fosseprisen 2010.